

דוקטור למודיעין

יגאל שפי*

השפעה מכרעת על מהלכי המלחמה. השוק הוצף בגל של ספרות רוויזיוניסטית שהמסר העיקרי שלה היה הצורך לשכתב מחדש את ההיסטוריה של המלחמה תוך ייחוס ההצלחות והכשלים הצבאיים ברמות האסטרטגיות והטקטיות כאחד לגורם מודיעיני.⁶ מחבריהם של הספרים הללו טענו, לדוגמה, כי ההישגים המודיעיניים בלבד הם שאפשרו לבריטים ולמונטגומרי בראשם לנצח את כוחות "הציר" בפיקוד רומל בצפון אפריקה וכי החלטותיהם של המצביאים נבעו ממודיעין מעולה ולא מכישוריהם האישיים ומהכנתם האסטרטגית. התקופה הראשונה במחקר המודיעיני היתה גם זאת שבה צמחו "מיתוסים מודיעיניים". לאורם "למד" הקורא שהבריטים שפיענחו מברקים מוצפנים של חיל האוויר הגרמני ידעו מראש כי ה"לופטוואפה" מתכוון להפציץ את העיר קובנטרי שבמרכז אנגליה, אולם צ'רצ'יל אסר על מתן התרעה לעיר או על פינויה, משום שחשש שבכך יחשוף מקור מודיעיני ראשון במעלה. אנקדוטה זאת הובאה במספר רב מאוד של קורסים והרצאות בחיל המודיעין כדוגמה לביטחון מקורות קפדני עד שהובר סופית כי היא פשוט איננה נכונה. מיתוס נוסף קבע כי הממשל האמריקני ידע מראש על התקפת הפתע היפנית הצפויה על נמל הפנינים בדצמבר 1941 אך הנשיא נמנע מלנקוט צעדי כוננות מתבקשים, מתוך שרצה לאלץ את יפן לירות את הירייה הראשונה, ובכך לשכנע את העם האמריקני להכריז מלחמה על יפן וגרמניה. לסוג סיפורים זה יש לשייך גם את הטענה שהבריטים העבירו לרוסים מידע שוטף שמקורו בקריאת הצפנים הגרמניים (בכלל זה מידע חד משמעי על המתקפה הקרבה על ברה"מ). גל ההתלהבות הראשוני נמשך מספר שנים, אך לאחר שבמרוצת הזמן נעשו מחקרים יסודיים יותר, הוא חלף בהדרגה והתמונה התאזנה. המחקר המודיעיני הנוכחי נוטה להציב את המודיעין במקום הראוי לו: אינו מתעלם ממנו אך גם אינו הופך אותו לגורם הבלעדי לכל מהלך היסטורי. הצלחותיו וכשלויו של הממסד המודיעיני קיבלו את משקלם הנאות.

חשאים כמרכיב כההליכים בינלאומיים. ניתן להציג לדוגמה את מלחמת יום הכיפורים (1973) על הכישלון המודיעיני הצורב שבה ואת המהפכה האיראנית (1978) שלא רק שהפתיעה את שירותי המודיעין אלא אף חשפה את פעילותה של סוכנות הביון המרכזית של ארה"ב (C.I.A.). גם המלחמה באפגניסטן (1979), מערכת פולקלנד בין בריטניה לארגנטינה (1982), ושוורה של משפטי ריגול סנסציוניים ברחבי העולם מיקדו את תשומת הלב לכיוון המודיעיני. אמנם, גם בעבר היה למודיעין משקל חשוב, אלא שעתה הביאו אמצעי התקשורת הפומביים את המסר המודיעיני לתודעת הציבור ביתר שאת. (רשתות הטלוויזיה בעולם ובכלל זה בישראל הקרינו בחמש השנים האחרונות תכניות שנגעו לנושאי מודיעין ופעילות חשאית בכמות הגדולה פי 15 מהכמות שהוקרנה בעשר השנים הקודמות). בדומה לכלל הציבור, גם אנשי האקדמיה נחשפו בהדרגה למושגים ולתכנים שלא היו מופרים להם מהעבר ואשר כמעט ולא נלקחו בחשבון במהלך הלימוד והמחקר האקדמיים. החשיפה, שלווה כאמור בגישה קלה יותר למקורות הארכיוניים,⁵ עוררה את הצורך להתייחס לגורם החדש ועודדה את הסקרנות להכירו ולבחון את השפעתו. לחוקרים האקדמאים הצטרפו יוצאי השירותים המודיעיניים. אלה גילו עניין רב לא רק בהם מנצלים את ניסיונם המקצועי הקודם לקידום המחקרים. מושגים שסבבו סביב מודיעין ופעילות חשאית, חתרנות וכיטחון פנים, הונאה ולוחמה פסיכולוגית, נעשו שגורים יותר ויותר, המחקר בסוגיות המודיעיניות הלך ופרח, והספרות שדנה בהן הלכה ורבחה.

גישות ואסכולות במחקר

במהלך 25 השנים שחלפו התנדנד המחקר האקדמי והאקדמי למחצה בין שני קצוות: הגילויים המרעישים אודות הצלחותיהן המודיעיניות המסחררות של בעלות הברית בימי מלחמת העולם השנייה היו פיתוי גדול לראות במודיעין גורם בעל

עד לפני לא יותר מ-25 שנים, רק קציני צבא, פקידי ממשל, אנשי השירותים החשאיים ודומיהם התעניינו בריגול, בריגול נגדי, בפעולות מודיעין ובמצעים חשאיים. הציבור הרחב ראה במודיעין בעיקר כד נרחב לספרות מתח והרפתקאות. אמת, גם קודם לכן היו מקרים שבהם הוסר הלוט לשעה קלה מעל פניו החשאיות והאמיתיות של המודיעין. אולם אלה היו בעיקר מקרים חריגים שבהם ניסו אנשי מודיעין אמריקנים ובריטים לפרסם את זיכרונותיהם מתקופת מלחמת העולם הראשונה בנושאי האזנה, פיענוח צפנים וריגול, ועד מהרה מצאו את עצמם מוחרמים ונרדפים, ואף נאשמים בפני בתי דין בעוון גילוי סודות מדינה.¹ ההפתעה האמריקנית עם תקיפת היפנים בנמל הפנינים בדצמבר 1941 וועדות החקירה שבאו בעקבותיה העלו אל פני שטח חלק מהמסכת העלומה של שיטות האיסוף ועיבוד המידע כבר בשנות הארבעים. בעקבות האירוע הדרמטי אף נכתב המחקר המעמיק הראשון בסוגיית ההפתעה.² אולם זאת היתה חשיפה רגעית ובמהרה שב עולם המודיעין לאלמוניותו.

שתי תופעות שהתרחשו במרוצת התקופה שחלפה הביאו לשינוי מהותי במצב. האחת: פתיחתם ההדרגתית של חלק מהארכיונים הרשמיים במדינות המערב — בעיקר בבריטניה ובארה"ב — והעמדתן של המידע המודיעיני על מלחמת העולם השנייה לרשות המעוניינים. בד בבד פורסמו של מספר ספרי זיכרונות של אנשי מודיעין שעם תום תקופת הצינון בת שלושים השנה הותר להם, סוף סוף, לשתף אחרים בחוויותיהם.³ כך נחשפו בפני הציבור מערכות מודיעין שפעלו במלחמת העולם ואשר סייעו כל כך להצלחת בעלות הברית. שתי המערכות המפורסמות ביותר היו קריאת הצפנים הגרמניים והיפניים ("אולטרה", "מגי"ק") והפעלת הסוכנים הכפולים ע"י הבריטים (The Double Cross System).⁴ התופעה השנייה התמצתה בשורה של אירועים מדיניים ובינלאומיים שהמחישו את מידת מעורבותם של גורמי מודיעין כההליכי קבלת החלטות ואת קיומם של מצעים

* ראש המרכז למידע במרכז דיין, אוניברסיטת תל-אביב.

או התרחשות היסטורית.

לימודי המודיעין בארצות הברית, בשונה מבריטניה, צמחו מתוך הטראומה והוויכוחים סביב הלם ההפתעה של פרל הרבור והתפתחו במקביל לאירועים שהתרחשו בעשרים השנים האחרונות דוגמת מלחמת וייטנאם, פרשת ווטרגייט, פעילות ה-F.B.I. וה-C.I.A. בתוככי ארצות הברית ולאחרונה פרשת "איראנגייט". אירועים אלה מיקדו את החוקרים האמריקנים לכיוונו של המחקר העיוני שבו נדונו ההפתעה וההתראה כתופעות מתחום מדע המדינה, שבו נבחן האויב המעשי והפוטנציאלי, בו דנים בדרך המומלצת לארגן את המודיעין כך שיימנעו הכשלים וה"קלקולים", ובו בזמן מנסים למצוא את הדרכים לשמירת החוק וזכויות הפרט המקודשות. המוסדות האקדמיים האמריקניים מציבים את הנושא בתוך מסגרת רחבה יותר של ביטחון לאומי, מדיניות חוץ או יחסים בינלאומיים. בעוד הגישה ההיסטורית הבריטית בוחנת את העבר מתוך כוונה לשכתבו הרי שרעותה האמריקנית מתרכזת במה שניתן ללמוד מהעבר, על מנת לשפר את העתיד. האנגלים מרגישים את גורמי האיסוף, האמריקנים את המחקר וההערכה ואת השילוב עם הדרג המדיני. הראשונים מבליטים את המימד המודיעיני הטהור בעוד האחרונים עוסקים גם בתחומים קרובים כמו פעילות חשאית וצבאית למחצה ובהיבטים תחוקתיים, משפטיים ומוסריים. ענף שלם בארה"ב מתמחה בלימוד הפעילות הסובייטית והמזרח אירופאית החשאית: מודיעין, דיסאינפורמציה ולוחמה פסיכולוגית. רבים מבין החוקרים והכותבים בענף זה היו בעבר אנשי מודיעין רוסים או מזרח אירופים שערקו למערב. בשטח הזה הסתפקה בריטניה עד עתה בעיקר בהעלאת תזות, אנטי-תזות וסינטזות הקשורות ל"בושה הלאומית": לחדירתם המסיבית של סוכנים סובייטים לרמות הבכירות של שירותי המודיעין שלה מאז שנות השלושים ועד היום. (הוויכוח האחרון: האם היה רוג'ר הוליס, ראש שירות הבטחון הבריטי לשעבר, סוכן סובייטי).

בהישגיו ובמחדליו. המחקר המרשים ביותר הוא "ההיסטוריה הרשמית של המודיעין הבריטי במלחמת העולם השנייה" — ארבעה כרכים עבי כרס המקיפים 3,240 עמודים. אליו חברו ספרים רבים על האזנה, ריגול, חבלה, הונאה ומודיעין שדה. בשנים האחרונות רב מספרם של הספרים הדנים בביטחון הפנים, בחדירה המודיעינית הסובייטית לבריטניה, בסיכול ובריגול הנגדי כנגד הגרמנים והרוסים. הראייה ההיסטורית המלווה את המחקר הבריטי אינה מתייחסת אליו כאל ענף לימוד העומד בפני עצמו, אלא כמרכיב אחד במסגרת היבטים שונים שלאורם נבחנות תקופה

העיסוק האקדמי במודיעין התרכז בעיקר בארצות המערב (בבריטניה, בארצות הברית ובקנדה) והתפתח לשתי גישות נפרדות: הגישה ההיסטורית, השלטת בבריטניה, והגישה התיאורטית-פוליטית שמרכזה בארה"ב והיא מכוונת ע"י תחום מדעי המדינה והיחסים הבינלאומיים. הראשונה, מקורה בשילוב שבין מסורת המחקר ההיסטורי האנגלי וההצלחות המודיעיניות הבריטיות ונושאי דגלה היו היסטוריונים, עיתונאים ואנשי מודיעין בדימוס. היא עסקה בעיקר במודיעין הבריטי במאה העשרים, במבנהו ובארגונו הצבאיים והאזרחיים, בפעילותו בימי שלום ומלחמה (בעיקר במלחמת העולם השנייה),

ובבעיות של יחסי חוץ, טרור וחוק. מכללת המלחמה של זרוע היבשה האמריקנית בקרלאיל שבפנסילבניה עורכת זאת השנה השלישית ברציפות ועידה בינלאומית בנושא המודיעיני משתנה מדי שנה. כך יוחדה ועידת 1987 להונאה, ועידת 1988 למודיעין ומבצעים צבאיים והוועידה הבאה תוקדש למודיעין ואסטרטגיה. בוועידה נוספת שנערכה השנה בפנילנד נדונו נושאי מודיעין בתקופת מלחמת העולם השנייה והשתתפו בה חוקרים מ-15 מדינות ביניהן ישראל וברית המועצות. כל ועידה כזאת מניבה קובץ מאמרים חדשני. מספרם של כנסים וימי עיון מקומיים קצרים, רב מכדי שניתן יהיה לפרטו במסגרת מצומצמת זאת.

* כתבי עת מקצועיים. כ-20 כתבי עת בשפה האנגלית עוסקים בלעדית בנושאי מודיעין ובנושאים נלווים כגון טרור ודיסאינפורמציה. מרביתם החלו להופיע כחמש השנים האחרונות. כתבי עת מכובדים בשטחי האסטרטגיה, מדעי המדינה, היחסים הבינלאומיים וההיסטוריה ייחדו גליונות שלמים לעיסוק בנושאים אלה.

* ספרות מודיעין. כמות הספרים המתפרסמת מדי שנה עולה בהתמדה. בשנת 1987 בלבד התפרסמו בשפה האנגלית יותר מ-100 ספרים שעסקו במודיעין ובתחומים הנלווים לו. הם כללו מחקרים היסטוריים ותיאורטיים, זיכרונות, כרוניקות וספרי יעוץ. היקף הפרסומים הגיע לממדים

ב-190 מוסדות אקדמיים כי הם עוסקים בנושאי מודיעין במסגרת קורסים שהם מעבירים. 40 מקורסים אלה התמחו במודיעין על היבטיו השונים: פעילות חשאית, מודיעין ועיצוב מדיניות, מודיעין וביטחון לאומי, טכניקות איסוף והיבטים היסטוריים. מרבית הקורסים ניתנו לסטודנטים לתארים מתקדמים ובמסגרתם גם נכתבו עבודות מחקר. לא מעט מהמחקרים האלה נכתבו ע"י סטודנטים ישראלים הלומדים בחו"ל. רק לאחרונה כתבו שלושה ישראלים בארה"ב את תזות הדוקטורט שלהם בנושאי הפתעה⁹ ואחר מצוי בתחילת כתיבתו של מחקר העוסק במודיעין ופוליטיקה.

* אגודות מקצועיות ואגודות ותיקים. הללו מפותחות בעיקר בארה"ב ובקנדה ומקיפות אנשי אקדמיה, שיש להם עניין בתחומים המודיעיניים ואנשי מודיעין בכירים בדימוס המעוניינים להמשיך ולהישאר קרובים לאהבתם הישנה. האגודות עורכות כנסים עיתיים שבהם נדונים נושאי מודיעין היסטוריים, אקטואליים או עקרוניים, מכנסות ועידות ואף מוציאות לאור עלוני מידע (Newsletters).

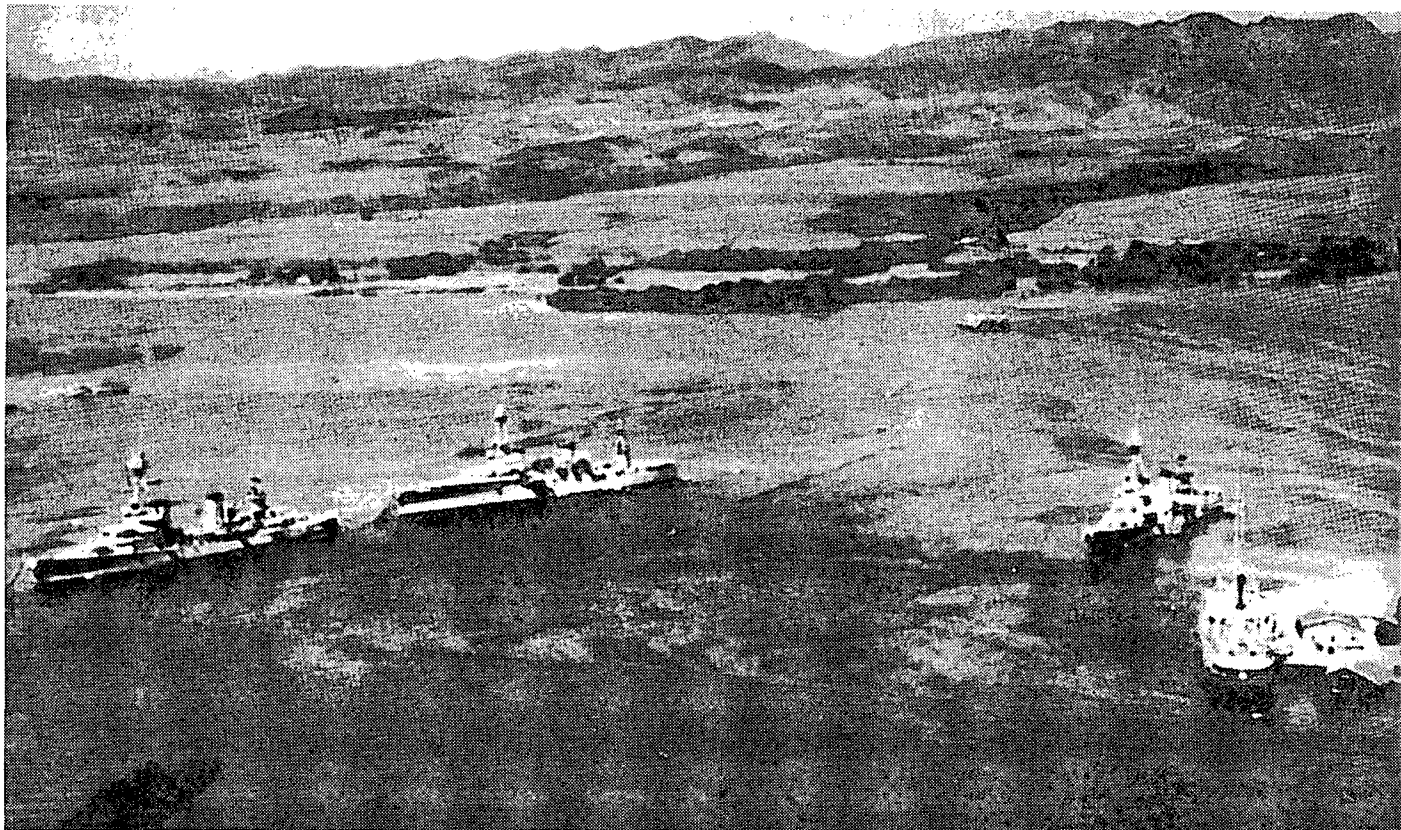
* ועידות, כנסים וימי עיון. כמותן של הוועידות הבינלאומיות המיוחדות למודיעין הולכת וגדלה ובד בבד עולה מספרן של ההרצאות המודיעיניות בכנסים שעוסקים בסוגיות כלליות יותר של היסטוריה ופסיכולוגיה, בשאלות מדינה וביטחון,

ארה"ב ובריטניה הן אמנם המדינות העיקריות העוסקות במחקר המודיעין, אולם מדינות מערביות אחרות אינן טומנות את ידיהן בצלחת בשטח זה: קנדה ואוסטרליה, המשלבות גישות היסטוריות ותיאורטיות וגרמניה, צרפת, איטליה, וארצות סקנדינביה שהדגש בהן הוא בעיקר על הצד ההיסטורי. גם במדינות הגוש המזרחי התגלו ניצנים ראשוניים של ביוגרפיות ומחקר מודיעיני היסטורי המתרכזים במלחמת העולם השנייה, כדוגמת מעלליו של ריכרד זורגה — הגרמני שריגל ביפן לטובת ברה"מ (ואף זכה בעיטור הגבוה ביותר "גיבור ברית המועצות") ומחקרים על ההיבטים המודיעיניים של תנועת הפרטיזנים ברוסיה. בשנים האחרונות ממש מסתמנת תחילתו של שינוי בגישות המחקריות הנבדלות כאשר מספר מחקרים אמריקניים נכתבו למרבה הפלא בגישה היסטורית.⁸ יתכן כי לפנינו השלב הראשון בהתפתחות המתבקשת, שבה תשולבנה הגישות, ולימודי המודיעין יעסקו במחקרים משווים של אירועים מודיעיניים דומים בתקופות שונות או במקומות שונים.

שטחי הפעילות

העיסוק בתחומי המודיעין מקיף כיום את מרבית שטחי הפעילות האקדמית:

* קורסים באוניברסיטאות. במשאל שנערך בשנת 1986 בצפון אמריקה ענו כ-245 מקרב 350 מרצים

פרל-הארבור לפני ההתקפה היפנית, יש סכורים כי הממשל האמריקני ידע מראש על התקפה יפנית צפויה בדצמבר 1941

שהקשו לעקוב אחר הספרים החדשים והישנים. לפיכך הוצאו לאור מספר ספרי ביבליוגרפיה שחלקם סוקר ספרי מודיעין באופן כללי וחלקם עוסק בשטחי התמחות מיוחדים. (למשל: מודיעין סובייטי, פעילות חשאית במלחמת העולם השנייה, האזנה). מזה שש שנים מופיע בארה"ב כתב עת מיוחד המוקדש אך ורק לסקירת ספרות מודיעין חדשה.¹⁰

* ספריות מודיעיניות. מרבית הספריות הציבוריות מחזיקות את הספרים הנוגעים לנושאי המודיעין באוספים הכלליים. שירותי המודיעין מחזיקים כמובן באוספים גדולים אך הללו, למרות אופיים הבלתי מסווג, אינם פתוחים לקהל הרחב. (ספריית ה-C.I.A. מחזיקה בכ-30,000 כרכים). מבין הספריות הציבוריות המועטות המתמחות בנושאי מודיעין יש לציין את אוסף בואן באוניברסיטת ג'ורג'טאון בווינגטון (Bowen Collection). לאור הגברת ההתעניינות בנושא נראה כי מרכזי לימוד ומחקר יקיימו אוספים או ספריות יעודיות. בשנים האחרונות נפתחו בארה"ב מספר חנויות העוסקות באופן בלעדי במכירת ספרות מודיעין.

המצב בישראל

חרף המשקל העצום שיש למודיעין על כל מרקם החיים הביטחוני הישראלי, אין מערכת הלימוד והמחקר האקדמית מקדישה אלא מקצת מתשומת לבה לסוגיה הזאת, ומעט מאוד קורסים אוניברסיטאיים ומחקרים עיוניים מתרכזים בהיבטים מודיעיניים. פרשיות מודיעיניות הנחשפות לציבור מביאות אמנם את אמצעי התקשורת להפנות את מבטם לעבר קהילת המודיעין או לדון באירוע האקטואלי. אולם מטבע הדברים זהו טיפול שטחי ורגעי המתמקד בצדדים הסנסציוניים בלבד. פרשיות לילהאמר, השב"כ, פולרד או קלמנוביץ' זכו לכותרות מרעישות אך לא הביאו בעקבותיהם לפרסום מחקרים מעמיקים בשאלות המהותיות שצצו כתוצאה מפרשיות אלה, כדוגמה: המודיעין

הערות

1. שנים מספר לאחר תום מלחמת העולם הראשונה פרסם את זיכרונותיו מי שהיה ראש יחידת פענוח הצפנים של הצבא האמריקני. הפרסום גרר גינוי חריף וחקיקת חוק בארה"ב כנגד גילויים בנושאים קריפטולוגיים. באותה תקופה כתב את זיכרונותיו גם סופר בריטי ששירת כסוכן חשאי ביוון בתקופת המלחמה. הוא הועמד לדין והורשע וספרו הוחרם למשך שש שנים. ראה: Herbert Yardly, *The American Black Chamber* (London, 1931); Compton Mackenzie, *Greek Memories* (London, 1933, 1939).
2. Roberta, Wohlstetter *Pearl Harbor, Warning and Decision* (Stanford, 1962)
3. הראשון שהפנה בזיכרונותיו (1974) את תשומת הלב הכללית לסוד ה"אולטרה" היה מפקד כנף וינטרבוטום ששימש כראש יחידת הדיחה וההפצה של המברקים המפונחים. החשיפה הראשונה באמת קרתה שנים מספר קודם לכן על ידי סופר אחר אולם, משום מה, היא לא עוררה אז הדים. ראה: Francis Winterbotham, *The Ultra Secret* (New York, 1974).

והחוק, יחסי קברניט-מודיעין, מגבלות המודיעין, ישראל כיעד מודיעיני וכו'. חריג מצמצב זה ניתן למצוא בהתייחסות נרחבת לכשל המודיעיני שקדם לפרוץ מלחמת יום הכיפורים. הרבה ספרים ומאמרים נכתבו על ההפתעה של ה-6 באוקטובר 1973, בעיקר בשל מקומה המכריע של ההתרעה מפני התקפה בתפיסת הביטחון שלנו ובשל החיוניות במניעת הפתעה. הפרסומים החלו עם פרסומו החלקי של דו"ח ועדת אגרנט ודנו בסיבות להפתעה, במהלך התרחשותה, ובלקחים האוניברסאליים והמקומיים כאחד. (לדוגמה: ספרו של צבי לניר ההפתעה הבסיסית; מאמרים ב"מערכות" של אנשי מודיעין לשעבר — אלוף שלמה גזית, תא"ל יואל בן פורת ותא"ל אהרון לברן). לא ייפלא אפוא כי ההתרעה וההפתעה הן לחם חוקה של הגישה המחקרית השלטת בישראל והיא עצמה דומה לרעותה האמריקנית, זאת המחפשת דפוסים ומסקנות אוניברסליות. יום עיון שנערך בחודש יוני 1988 באוניברסיטת חיפה בשיתוף עם המכללה לביטחון לאומי עסק אף הוא באופן טבעי במשולש מודיעין-הפתעה-התרעה. מתוך 37 מאמרים הכלולים בקובץ המודיעין והביטחון הלאומי (מערכות, 1987) רק שישה הם מאמרים היסטוריים ומאלה רק אחד עוסק בישראל. לאחרונה ישנם ניצני מחקר בהיסטוריה של המודיעין הישראלי כאשר הוא עדיין מתמקד ברובו בתקופה שלפני הקמת המדינה ובשנותיה הראשונות.¹¹ המחקר ההיסטורי נתקל בקשיים בדמות הרמיצה הטבעית מלחשוף פרטים שבאופן זה או אחר עלולים לפגוע בביטחון המדינה ומחמת העדרה של גישה חופשית למקורות הארכיוניים. החלטתה של מערכת הביטחון לאחרונה לפתוח לציבור אותו חלק בארכיון זה"ל הדין במלחמת העצמאות ובשנים הראשונות למדינה, תקל על עבודתו של החוקר לאחר שתמומש.

מן הראוי להזכיר שני גופים המסייעים להחדרתו של העיסוק האקדמי במודיעין: האחד — הוצאת

"מערכות" שעד היום הוציאה לאור כ-25 ספרים שיחדו בלעדית למגוון של נושאי מודיעין — היסטוריים ותיאורטיים — ועשרות ספרים נוספים שבהם באים לכלל ביטוי היבטים מודיעיניים. רובם הגדול של הספרים מתורגם ומציג את ניסיונם של האחרים. מזה שנתיים נוהגת המערכת לקיים יום עיון לרגל הוצאתם של ספרים חדשים, הזדמנות נוספת לדיון ולימוד הנושא. הגוף השני הינו המרכז ללימודים מיוחדים להנצחת חללי קהילת המודיעין. העיסוק בחקר המודיעין מחוץ למסגרות הרשמיות והחשאיות הולך וכובש את מקומו בעולם הן כשדה לימוד ומחקר עצמאי והן בשילוב עם שדות אחרים. העיסוק בלימודי מודיעין בישראל, יתרום בסופו של דבר לשני העולמות — האקדמי והבטחוני-מעשי כאחד, אפילו יתרכז במישורים הגלויים בלבד תוך הקפדה ואחריות ציבורית שלא לגלוש לתחומים שהשתיקה יפה להם. אפשרי ורצוי להרחיב את הלימוד והמחקר בסוגיות המודיעיניות המעניינות אותנו. האכסניה המתאימה לכך ביותר מצויה במוסדות ההשכלה הגבוהה, במכוני המחקר ובמכללות הצבאיות הבכירות דוגמת המכללה לביטחון לאומי והמכללה לפיקוד ולמטה. עידוד ותמיכה מצד מערכת הביטחון יאיצו — קרוב לוודאי — את התפתחותו של שדה המחקר.

1. נמשך עד היום הוויכוח ההיסטורי כשאלת ההפתעה בפרל הארכיון. הספר האחרון בנושא הינו: Gordon Prange, *Dec. 7, 1941* (New York, 1988).
2. Ariel Levite, *Intelligence and Strategic Surprise* (New York, 1987); Ephraim Kam, *Surprise Attack, The Victim's Perspective* (Cambridge U.S.A., 1988) (עתידי להתפרסם בעברית בהוצאת "מערכות").
3. Aria Ofry, *Warning and Response* (Ph.D. Dissertation, Harvard University, 1985).
4. FILS — Foreign Intelligence Literacy Scene Intelligence Study Center, Washington.
5. ראה למשל: עורא דנין, *ציוני ככל תנאי* (ירושלים, 1987); ישראל עמיר, *דרך לא סלולה*, (ת"א, 1988); חגי אשר, *מוסד של איש אחד*, ראוברן שילוח: *אבי המודיעין הישראלי* (ת"א, 1988); יואל גלבר, *"הקמת המודיעין הצבאי"* ב"מערכות" 295-294 (יולי 1984); Raymond Cohen, *"Israeli Military Intelligence Before the 1956 Sinai Campaign"* in, *Intelligence and National Security* (January, 1988) בקרוב יצא לאור ספרו של אסא לפן ז"ל אודות ה"שי".

4. ראה: ג' .ס. מסטרמן, *הסוגנים הכפולים* (מערכות 1978, 1987).
5. בעוד שהארכיונים האמריקניים נפתחו באופן נרחב למדי, לא חשפו הבריטים מעולם את התיקים של שירותי המודיעין שלהם. החוקר בבריטניה נאלץ להסתפק במסמכי מודיעין שהגיעו לתיקים של יחידות צבא או של משרדי ממשלה. יתר על כן, מסמכי המודיעין היחידים שהותרו לפרסום הינם מתקופת שתי מלחמות העולם בלבד. הבריטים סירבו לשתרר מסמכים מתקופת השלום שבין שתי המלחמות מנימוקים שהוגדרו כמנוחים אפילו על ידי אנשי מודיעין אנגלים.
6. מבין הספרים הבולטים בנישטם "הרוויזיוניסטי", ראה: Anthony Cave-Brown, *Bodyguard of Lies* (London, 1975); William Stevenson, *A Man Called Intrepid* (New York, 1976) (מתורגם לעברית); Gordon Prange, *At Dawn We Slept* (New York, 1981). F. H. Hinsley and Others, *British Intelligence in the Second World War* (London, 1979-1988).
7. ראה למשל: Diane Putney, *Ultra and the Army Air Forces in World War II* (Washington, 1987) כמו כן